

ABDURASUL ESHONBOBOYEV,

O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi bosh xazinaboni

ADABIYOT TARIXINING AYRIM NAZARIY MUAMMOLARI HAQIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini matnshunoslik aspektida tadqiq etish va ularni zamonaviy kitobxonga yetkazishning dolzarb nazariy muammolari tahlil qilingan. Tadqiqotda ilmiy-tanqidiy matn yaratishning ahamiyati, matn tarixi va adabiy manbalardagi o'zgarishlarni davr ijtimoiy-madaniy kontekstida tushunish zaruriyati ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, adabiy merosni o'rganishda muallif, asar va kitobxon munosabatlarining dialektik aloqadorligini yoritish orqali mumtoz asarlarning bugungi kundagi hayotiylikini ta'minlash masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: matnshunoslik, ilmiy-tanqidiy matn, mumtoz adabiyot, matn tarixi, adabiy meros.

Abstract. This article analyzes the current theoretical problems of researching examples of Uzbek classical literature from a textual perspective and delivering them to the modern reader. The research provides a scientific justification for the importance of creating scholarly-critical texts, as well as the necessity of understanding textual history and variations within their socio-cultural contexts. Furthermore, it explores the issues of ensuring the contemporary relevance of classical works by highlighting the dialectical relationship between the author, the work, and the reader in the study of literary heritage.

Keywords: textual studies, scholarly-critical text, classical literature, history of the text, literary heritage.

O'zbek adabiyoti tarixi uzoq o'tmishga borib ulanadi. U o'zining muntazam taraqqiyot yo'lida bir necha bosqichlarni bosib o'tdi. Jamiyatdagi o'zgarishlar bilan hamohang tarzda o'zgarib, doimo yangilanib, boyib bordi. Mumtoz adabiyotimiz namunalarini ilmiy yo'sinda o'rganish o'tgan asrda, bir muncha murakkab vaziyatda, mafkuraviy yakka hokimlik ostida kechganiga qaramay muayyan yutuqlar ham qo'lga kiritildi. Adiblarning asarlari rejali ravishda chop qilindi, maktab va oliy o'quv yurti darsliklaridan doimiy joy oldi, ijodiy merosi tadqiqotlar ob'yektiga aylandi, dissertatsiyalar himoya qilindi va eng muhimi, ular bir necha xorijiy tillarga tarjima etildi. Bu esa o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari bilan dunyo xalqlarining tanishishiga, estetik zavq olishiga, o'qib munosabat bildirishiga keng imkoniyat yaratdi. Shu bilan birga, tarixiy taraqqiyot bardavom ekan, vaqt o'tib bajarilgan ishlarga tayangan, suyangan hamda tanqidiy qaragan va dunyo ijtimoiy fanlarida to'plangan yangi bilimlar majmuiga asoslangan holda bosib o'tilgan yo'lni qayta idrok etish zarurati ham kun tartibiga chiqadi. Faqat shu orqaligina muayyan fanning bo'lajak istiqboli belgilanadi. Ayni holatni nazarda tutib biz mumtoz adabiyotimizni *matnshunoslik aspektida o'rganish* hamda uni *zamonaviy o'quvchilarga qay yo'sinda taqdim* etish bilan aloqador ayrim nazariy mulohazalar bilan o'rtoqlashishni lozim topdik.

Mumtoz adabiy merosimiz asrlar mobaynida arab yozuvida yaratildi, xalqimiz adabiy ehtiyojini qondirdi va keng hudud bo'ylab tarqaldi. Biroq XX asrga kelib ushbu ulkan merosni yangi o'sib-

unib kelayotgan avlodga butunlay *begona alifboda* yetkazish zarurati dolzarb masalaga aylandi. Chunki ma'lum siyosiy-ijtimoiy sabablarga ko'ra alifbo o'zgardi va buning natijasida yosh avlod bobolar merosidan bir qadar uzildi. Boshqa tarafdin esa, adabiy asar muntazam ko'chirilish jarayonida deformatsiyaga (o'zgarishlarga) uchraydi va uni xatolardan xoli nisbatan sahii matnini yaratib, mutaxassis va zamonaviy kitobxonlar ommasiga yetkazish muhim vazifaga aylandi. Aytish joizki, bizchaga aksariyat qo'lyozma manbalar muallif **dastxati** (avtograf) bilan emas, balki turli saviyadagi kotiblarning mashaqqatli mehnati tufayli yetib kelgan. Bundan tashqari, u davrlarda **muallif huquqi tushunchasining** butunlay o'zgacha idrok etilishi matnga nisbatan "erkin" yondashuvga sabab bo'lgan. Bu esa, o'z navbatida, adabiy meros bilan bevosita bog'liq o'ta muhim masalani – *ilmiy-tanqidiy matn* tuzishni taqozo etadi. Tuzilgan tanqidiy matn esa barcha yo'nalishdagi tadqiqotlar – adabiyotshunoslik yoxud tilshunoslik uchun mustahkam ilmiy poydevor hisoblanadi.

Qisqasi, avvalo tanqidiy matn tuzilib, unga asoslangan holda ilmiy tadqiqotlar olib borilishi ijodkor asari esa yaratilgan tanqidiy matndan kelib chiqib keng kitobxonlar ommasiga taqdim qilinishi shart. Mulohazalarimiz tanqidiy matn xususida borar ekan, o'z vaqtida taniqli navoiyshunos Hamid Sulaymonov "*Navoiy asarlarining manbalari va nashri haqida*" maqolasida nihoyatda muhim mulohazani ilgari surgan edi: "Navoiy asarlarining **ommaviy nashri qanday hajmda bo'lishidan qat'i nazar hamma vaqt eng qadimiy va mo'tabar qo'lyozmalar asosida tuzilgan tanqidiy tekstlarga mos bo'lishi lozim**"¹. Biroq amaliyotda bunday bo'lmagan va buning o'ziga xos tomonlari mavjud. Masalan, bunga bir necha sabablar bor: milliy alifboning surunkali o'zgarishlarga uchrashi (1921, 1929, 1940 yillar), imlo qoidalarining muntazam ravishda isloh qilinishi mumtoz adabiyot namunalarini, jumladan, ulug' shoir asarlarini har gal yangi alifboda nashr etishni kun tartibiga dolzarb masala sifatida qo'ydi. Boshqa tarafdin, merosni yangi zamonda zamonaviy kitobxonlarga *tezroq taqdim etish* ustuvor vazifa sifatida ko'rilgan bo'lsa, ikkinchidan, yosh avlodni mumtoz adabiyot namunalari bilan tanishtirish, ya'ni adiblarning asarlari maktab hamda oliy o'quv yurti darsliklaridan joy olishi dolzarb masalaga aylandi. Shuningdek, ilmiy-tanqidiy matn tuzish avval amaliyotda bo'lmagan, uning ilmiy prinsiplari ishlab chiqilmagan edi. Biroq bu ob'yektiv sabablarga qaramay, o'tgan yuz yillikda bizning madrasa ko'rgan ziyoli bobolarimiz mumtoz meros bilan zamonaviy kitobxonlarni muntazam ravishda tanishtirishda ulkan ishlarni amalga oshirdilar. Buning natijasida, bugungi kun kitobxonlari sal kam ikki ming yillik o'zbek adabiyoti namunalaridan yaxshi xabardorlar hamda ular ustidagi ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda.

Biz yuqorida muallif dastxati (avtograf) bizchaga yetib kelmagan mumtoz asarni, birinchi navbatda, ilmiy-tanqidiy matnini tuzish va shu asosda tadqiqotlar olib borish ilmiy zarurat ekanligi borasida so'z yuritdik. Yana amaliyotda bunday bo'lmaganligini qayd etdik. Taniqli navoiyshunos ustoz A.Hayitmetov matnshunoslikka doir muammolar tahliliga oid problematik maqolasida buning sabablari xususida atroflicha to'xtalgan: "Adabiy merosga bo'lgan qiziqish esa bizning mamlakatimizda tobora ortib bormoqda. Bu vaziyatda *ilmiy-tanqidiy tekst tuzilishini zarur deb topgan asarlarning tekstlari bevosita biron qo'lyozma manbadan hozirgi zamon o'zbek alfavitiga ko'chiriladi*. Buni transliteratsiya (tabdil-A.E.) deyiladi. Biz ko'pchilik hollarda shunday tekstlarga egamiz. Bunday tekstlar *ilmiy mukammalikdan uzoq bo'lsa ham, ommaning birinchi ehtiyojini qondirish jihatidan kerak*. Shu yo'sinda biz hozirgi kunda ko'p klassiklar va ularga zamondosh avtorlar asarlarining nashr etilgan nusxalariga (**tanqidiy matnlariga emas**-A.E.) egamiz"².

Ko'rinib turibdiki, adabiy merosni zamonaviy kitobxonga taqdim qilishda, yetkazishda "ommaning birinchi ehtiyojini qondirish" bosh prinsipga aylangan edi. Biz buni har bir fan tarixida

¹ Alisher Navoiy. Asarlar o'n besh tomlik / H. Sulaymonning "Navoiy asarlarining manbalari va nashri haqida" nomli kirish maqolasi. 1-tom. 1963. – Toshkent. 27-bet.

² Хайитметов А.. Матншунослик муаммолари // Шарк юлдузи. 1982 - №3.

sodir bo'ladigan, bosib o'tiladigan tabiiy bir bosqich deb bilamiz va shu bilan birga, bu borada yo'l qo'yilgan kamchiliklar yoxud e'tibor qaratilmagan nuqtalarga diqqatingizni jalb qilamiz. Mana shunday og'riqli nuqtalardan biri tanqidiy matn tuzish bilan bevosita aloqadordir. Odatda, tanqidiy matn tuzishda muayyan asarning qadimiy to'rt-besh nusxasi ishga jalb qilinib, bittasi asos sifatida olinib matn sathida ro'y bergan o'zgarishlar tagxatda (snoskada) qayd qilib boriladi. Shu zaylda tanqidiy matn tuzilishi bilan matnchining ishi ham tugaydi. Albatta, yuqorida aytib o'tilganidek, muallif nusxasi mavjud bo'lmagan taqdirda ilmiy-tanqidiy matn tuzish zaruratdir. Bu bilan bir paytda, matn sathida sodir bo'lgan o'zgarishlar va ular mazmun bilan bog'liq bo'lsa tushuntirilishi, izohlanishi shart. Chunki imlo qoidalarini unifikatsiya qilinmagan, adabiy me'yor (norma) belgilanmagan sharoitda ish ko'rgan har qanday kotib tabiiyki ba'zi imloviy xatolarga yo'l qo'yadi, ancha avval bitilgan asarni qayta ko'chirish jarayonida o'zi uchun tushunarsiz ayrim arxaik so'zlarni o'zgartirishi (nazmiy asarda vazn talabi bilan) ham mumkin. Biroq ma'no-mazmun bilan aloqador o'zgarish yoxud "parcha" (matnshunoslikda **interpolyatsiya** deyiladi) ortida muallif matniga nisbatan munosabat yotadi.

Qisqa qilib aytganda, matn sathidagi o'zgarishlar tahlili, ya'ni *matn tarixi* tadqiqdan tashqarida qoldi. Holbuki, **matn tarixi** tushunchasi matnshunoslikning asosiy – tayanch tushunchasi bo'lib, uni keng ko'lamda o'rganish muallif asariga bo'lgan *turli davrdagi munosabatni oydinlashtirishi mumkin*. Masalan, Alisher Navoiy asarlari asrlar mobaynida muntazam ravishda ko'plab nusxalarda ko'chirilib, adabiy jarayondan mustahkam o'rin olib katta xudud bo'ylab tarqalgan. Biroq shoir hayotlik davridan boshlab tartib berila boshlangan va mutlaqo bir-birini takrorlamaydigan *terma devonlar*, ularning mazmun-mundarajasi, matn sathida ma'no-mazmun bilan aloqador o'zgarishlar tadqiqot ob'yekti bo'lganicha yo'q. Bundan tashqari, shoir terma devonlari tarkibidan joy olgan Sharq adabiyotining yetakchi janri bo'lmish g'azal va uning mavzulari mundariyasi (irfoniy yoxud ishqiyy), qanday estetik prinsipga ko'ra *saralab* olinganligi kabi masalalar hozircha tadqiqotchilar nigohidan chetda qolmoqda. Ushbu muammolarni o'rganish matnning yaratuvchisi bo'lmish inson ongli faoliyatini (keng ma'noda – kotib, muharrir, muzahhib, musannif) butun murakkabligi bilan ko'ra olish imkoniyatini beradi. Eslatib o'tamiz, muallifning asariga bo'lgan munosabat bir nuqtada qotib qolgan (statik) o'zgarimas emas, aksincha, doimiy ravishda o'zgaruvchan (dinamik) bo'lib, aynan shu sabab har bir davr o'z adabiy ehtiyojlaridan kelib chiqib ijodkor merosiga yondashadi, talqin etadi.

Demak, ilmiy-tanqidiy matn tuzganda to'rt-besh qo'lyozmani o'zaro chog'ishtirib matniy farqlarni mexanik ravishda aniqlab, tagxatda (snoskada) qayd etish bilan cheklanmay hamonki aniqlangan faktlar ma'no-mazmun bilan aloqador ekan, ular muayyan davr bilan bog'liq holda tushuntirilishi, izohlanishi shartdir. Bu esa, davrlar osha ijodkor adabiy merosiga bo'lgan munosabatni oydinlashtirib, bugungi ilmiy yondashuvning shakllanishiga yaqindan yordam beradi hamda mumtoz asarni to'liq tushunish hamda anglashga keng imkoniyat yaratadi. Bugungi zamonaviy matnshunoslik ilmi mumtoz adabiy merosga nisbatan aynan shunday yondashuvni talab qilmoqda.

Masalaning yana bir jihati adabiyot tarixi yuzasidan bajarilgan tadqiqotlarda asosiy urg'u **muallif** va **asarga** qaratilib, asarni iste'molchisi, adabiy kommunikatsiyaning doimiy ishtirokchisi bo'lmish **kitobxon** butunlay nazardan soqit qilinadi. Holbuki, asar badiiy jihatdan qanchalik yuksak bo'lmasin, agar u kitobxonlar tomonidan o'qilmasa jonsiz, harakatsizdir. Adabiyot tarixiga doir tadqiqotlarda badiiy asarning muallif qalami ostidan chiqqandan so'ng ontologik hayot tarzi (voqelikdagi unga bo'lgan munosabat) umuman tadqiqot ob'yekti bo'lmagan. Masalan, Alisher Navoiy asarlari adabiyotimiz tarixida uzoq vaqt davomida adabiy muhitdan muntazam va mustahkam o'rin olgan. Biroq bu asarlarni makon va zamon kesimida tadqiq etish, ya'ni muayyan bir davrda shoirning qaysi asariga bo'lgan adabiy ehtiyoj, talab

yuqori bo'lgan yoxud aksincha, qaysi bir asari kamroq nusxada ko'chirib tarqatilgan degan qator muammolar tadqiqot ob'yekti bo'lganicha yo'q. Holbuki, bu kabi muammolar anchadan beri g'arb adabiyotshunosligida tadqiqotlar ob'yekti bo'lgan hamda talay ishlar amalga oshgan. Masalan, taniqli nemis adabiyotshunosi Manfred Naumannning quyidagi mulohazalariga diqqat qiling: "Qo'lyozma nafaqat yaratuvchisining niyati haqida, balki manba kimlar uchun yozilganligi xususida ham ma'lumot beradi. Ayni shu narsa har qanday badiiyat namunasining ijtimoiy hayot yoxud real voqe'lik bilan chambarchas bog'liqligidan dalolat qiladi. Demak, adabiyot tarixi ayni paytda o'quvchilar tarixi hamdir"³. Ko'rinib turibdiki, badiiy asarning iste'molchisi bo'lmish – kitobxonning o'rni, mavqei ham o'rganilishi lozim.

Qisqasi, bo'lakaj tadqiqotlarni *asar, muallif, kitobxon* uchligi doirasida keng ko'lamda o'rganish mumtoz asarning avval noma'lum, e'tibordan chetda qolgan qirralarni inkishof etishda istiqboli imkoniyatlar eshigini ochadi deb hisoblaymiz.

Adabiyot tarixining yana bir muhim muammolaridan biri mumtoz merosni bugungi kitobxonlarga (keng ma'noda) *qay tarzda taqdim qilishdir*. Muayyan davrning mevasi, hosilasi bo'lmish badiiy asarning keyingi davrlarda kitobxonlar tomonidan qabul qilinishi, idrok etilishi doimo bir xilda kechmaydi. Chunki vaqt o'tib estetik qarashlar, badiiy did o'zgaradi, shu bilan birga, badiiyat namunasi bilan oradagi masofa asarni tushunishda muayyan murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Biz yuqorida Alisher Navoiy adabiy merosini XX asr o'quvchilariga yetkazishda qator ibratli ishlar amalga oshgani borasida to'xtaldik. Shoir asarlari zarur sharh, izoh va lug'atlar bilan qayta-qayta nashr etildi, "Xamsa" dostonlarining nasriy bayonlari yaratildi. Albatta, biz mazkur nashrlarni keng kitobxonlar ommasi hamda soha mutaxassislarini shoir asarlari bilan yaqindan tanishuvida, oshno bo'lishida, ilmiy tadqiqotlar olib borishida katta ahamiyat kasb etishini tan olamiz, e'tirof qilamiz. Ayni paytda, nazmiy asarni nasrga aylantirishda badiiyat bilan bog'liq qator yo'qotishlar sodir bo'lganini ham aytib o'tmoq joiz. Chunki nazmiy asar kitobxonga bevosita o'z ritmik xususiyati, emosional-ekspressiv, hissiyotlarni junbushga keltiruvchi xossalari bilan bevosita ta'sir ko'rsatadi va unda ma'lum bir assosatsiyalarni uyg'otadi hamda bular barchasi bir nuqtada jamlanib *poetik matnni anglashga* xizmat qiladi. Bundan tashqari, o'rta asrlar adabiyotida badiiy so'zga nisbatan ayricha e'tibor, matnda uning butun polisemantik xossalarini ko'rsatishga bo'lgan doimiy intilish, afsuski, nasriy bayonda barham topadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ayrim navoiyshunoslar nasriy bayonga nisbatan ishtiboh bilan qaraganlar.⁴

Biz shoir dostonlarining nasriy bayonlari xususida so'z yuritar ekanmiz, ular keng kitobxonlar ommasi hamda mutaxassislarni ijodkor asari bilan yaqindan tanishuvida, uning syujet chizig'ini bilishida, tushunishida ijobiy rol o'ynaganini ham e'tiborga olishimiz shart. Shu bilan birga, har qanday asar **shakl va mazmun uyg'unligida** to'laqonli ravishda idrok etilishini ham yoddan chiqarmaslik lozim.

Mumtoz merosni zamonaviy adabiy jarayondagi o'rni haqida so'z ketganda, asarning bugungi ahamiyatini, uning kitobxonlar tomonidan qanday qabul qilinishi, baholanishi kabi qator omillarni inobatga olish zarurdir. Mulohazalarimiz **mumtoz asarlar va davr borasida** borar ekan mashhur adabiyotshunos G.M.Fridlenderning (1915-1995) L.Tolstoy ijodi va uning zamonaviy talqini yuzasidan aytgan fikrlari yodga tushadi: "Agar mumtoz asarning zamonaviy talqini **bugunning ehtiyoj va talablarini inobatga olmasa**, u holatda bunday talqin muzey eksponatiga (jonsiz predmet ma'nosida – A.E.) aylanib qoladi. Mumtoz asarni faqat *yaratilgan davr chegaralariga qamab* o'rganish, uni yolg'iz **o'tmishning ijtimoiy va badiiy tasavvurlari doirasida talqin qilish**, bizning irodamizga bog'liq bo'lmagan holda asarni zamonadan uzoqlashtirib o'tmish bilan bugun o'rtasidagi tarixiy ob'yektiv aloqani yo'qqa

³ Науман М. Литературное произведение и История литературы. Сборник избранных работ. – Москва. 1984. 21с.

⁴ Bu haqda qarang: Abdug'afurov A. Buyuk beshlik saboqlari. – T., 1995. 58-bet.

chiqaradi”.⁵ E’tibor qilsak, adabiyotshunos o’tmish va “bugun o’rtasidagi tarixiy ob’yektiv” robita haqida so’z yuritmoqda. Demak, mumtoz asarning talqini **“hammasi qanday sodir bo’lgan edi”** kabi savollar atrofida o’ralashib qolsa, uning bugungi kundagi ahamiyati “parda” ortida qolib natija to’laqonli bo’lmaydi. Shu o’rinda yigirmanchi asrning mashhur faylasufi va filologi M.Baxtinning quyidagi so’zlari beixtiyor yodga tushadi: “Buyuk asarlarning o’zlari yaratilgan davrdan uzoq – kelgusi davrlardagi hayoti, aytib o’tganimizdek, paradoks bo’lib tuyuladi. O’zlarining ikkinchi umri jarayonida **ular yangi ma’nolar bilan, yangi mazmun bilan boyiydilar**; bu asarlar go’yo yaratilgan davrlaridagi terilariga sig’may qoladilar, uni yorib chiqadilar. Aytish mumkinki, Shekspirning o’zi ham, uning zamondoshlari ham hozir biz bilgan “buyuk Sheskipir” ni bilmaganlar. *Biz bilgan Shekspirni Yelizaveta davriga (Adib yashagan zamonga – A.E.) zanjirband qilib qo’yish aslo mumkin emas*”.⁶

O’zbek adabiyotshunosligida, afsuski, *adabiy meros va bugungi kun* mavzuining nazariy jihatlarini umuman tadqiq qilinmagan, e’tibor qaratilmagan. Holbuki, mazkur muammo har davrda yangitdan kun tartibiga chiqadi hamda uning yechimi orqali mumtoz merosga bo’lgan munosabat oydinlashadi. Chunki mumtoz meros har gal yangi jamiyatning adabiy, madaniy ehtiyojlariga javob berishga majburdir. Dunyo adabiyot ilmidagi, xossatan, nemis adabiyotshunosligida adabiyot tarixining bu jabhasi ko’plab tadqiqotlar ob’yekti bo’lgan va bu borada taniqli nazariyotchi adabiyotshunos R.Veymanning qator qiziqarli fikr-mulohazalari mavjud.⁷ Olim o’tmish adabiy meros va uni o’rganuvchi tadqiqotchining o’zaro munosabatlari yuzasidan mana nimalarni yozadi: “Keyingi zamonlarda yashovchi tarixchi va uning tadqiqot ob’yekti bo’lmish uzoq o’tmish bir-biriga nisbatan keskin qarama-qarshi emas, balki o’zaro uzviy aloqadordir”.⁸ Ayni aloqadorlik nimalarda ko’rinadi, bu holat har bir yangi davrda qanday shakl va mazmunda namoyon bo’ladi kabi qator savollar metodologik jihatdan tadqiqatga muhtoj.

Vaqt sinovidan o’tgan badiiyat namunalari bag’rida imkoniyat shaklida ma’no zahiralari mavjud. Bu ma’no zahiralari har bir davrda o’zgacha *porlab*, o’z borlig’ini namoyon eta boradi. Adabiyot tarixchisi esa ayni imkoniyatlarni (ma’no zahiralari) qidirib topib voqelikka aylantira olishi, ya’ni o’z davri ma’naviy, madaniy, adabiy ehtiyojlari bilan bog’lay olishi zarur va mana shundagina mumtoz asarning ikkinchi umri barqaror, bardavom kechadi.

Adabiyotshunosligimizda mumtoz merosni bugungi o’quvchilarga qanday shaklda taqdim qilish bilan bog’liq muammolar matbuotda bot-bot tilga olinayotgan bo’lsa-da, masalaning nazariy tomonlari, uning yechimi mubohasa, munozara ob’yekti bo’lganicha yo’q. Holbuki, shiddat bilan o’zgarayotgan axborot asrida mumtoz adabiy **meros qaysi jihatlarini bugungi kitobxonlarni qiziqтира oladi va estetik zavq uyg’otadi, ongu-shuuridan joy oladi** degan savol dolzarb bo’lib turibdi. Taniqli tasavvufshunos I.Haqqul adabiyotshunos Sh.Nazarova bilan adabiy suhbatida Alisher Navoiy ijodini bugungi yoshlar tomonidan tushunilishning murakkabligi va uning sabablari xususida so’z yurita turib aytadi: “Navoiyday shoirlarning ijodiga yo’l topishning birinchi sharti ularning Ruh va Hol olamiga erkin kirib borishdir. Bu, albatta, sof mohiyat va iztirobni teran mushohada qilish orqali amalga oshadi. Zero, jahon adabiyotining eng vijdonli, eng haqgo’y san’atkorlari kundalik turmush tashvishi va moddiy manfaatlardan yiroq mohiyat, (?) aql va irodaning qo’shiluvidan tug’ilgan iztirob atrofida birlashishgan. Shaxs sifatida shakllanmagan hech bir kishi bu haqiqatni chuqur tushunmaydi”.⁹ Birinchidan, buyuk shoirning “ijodiga yo’l

⁵ Классическое наследие и современность. – М., 1981 – 30 с.

⁶ Baxtin M. “Новый мир” redaksiyasi savoliga javob. // Filologiya masallari. 2003, – №1 son 87-bet. Marhum adabiyotshunos M.Olimov tarjimasi.

⁷ Bu haqda qarang: Вейман Р. История литературы и мифологии. Перевод с немецкого языка. Москва. “Прогресс” 1975.

⁸ O’sha kitob. – 27 bet.

⁹ Bu haqda qarang: Jahon adabiyoti. 2018. №2 son. 140-146 bet. Suhbatda adabiyotshunos Sh.Nazarova tomonidan berilgan savollar aniq shakllantirilgan, biroq javob mubham, umumiy tarzda mulohazalardan iborat.

topishning birinchi sharti uning Ruh va Hol olamiga erkin kirib borish” emas, ming afsuski, buning imkoni yo‘q. Chunki tarix g‘ildiragini ortga qaytarib bo‘lmaydi. Ijodkor ijodini anglash, tushunish esa bu endi butunlay boshqa masala. Ikkinchidan, jahon adabiyotining atoqli vakillari hech bir vaqt “turmush tashvishi va moddiy manfaatlardan yiroq mohiyat” dan kelib chiqib badiiy yaratqini yaratmaganlar, aksincha, ularning ijodi o‘z davri muammolari bilan bevosita hamohangdir. Shu o‘rinda ustoz navoiyshunos A.Hayitmetovning quyidagi fikrlarini keltirish o‘rinlidir:” **”Xamsa”** avvalo, shoirning o‘z davriga, **shu davrning ijtimoiy masalalariga munosabatini keng va chuqur ifodalovchi ulkan badiiy asar sifatida** maydonga keldi”.¹⁰ So‘zimiz ijodkor, san‘at, shaxs va uning jamiyatda tutgan mavqei xususida borar ekan, M.Baxtinning bundan bir asr muqaddam bitgan, bugun ham o‘z ahamiyatini zarracha bo‘lsa-da yo‘qotmagan **“San‘at va mas‘uliyat”** (1919) maqolasidagi quyidagi mulohazalariga qaratamiz: “Shaxsdagi turli tomonlarining ichki aloqadorligini **muqarrar etuvchi kuch nima?** Faqat mas‘uliyatning bir butunligi! San‘atda nimalarni butun borlig‘im bilan his qilgan va tushungan bo‘lsam, *men ular uchun o‘z hayotim bilan javob berishim kerak*, toki men his etgan va tushungan barcha narsalar mening hayotimda harakatsiz, faoliyatsiz qolib ketmasin”.¹¹ Ko‘rinib turibdiki, ijodkor hech bir vaqt real voqelikdan uzilmaydi, ijodi esa shunchaki **“ko‘ngil izhori”** emas, balki yashagan davri bilan u yoki bu darajada chambarchas bog‘liqdir. Mumtoz asarga, ijodkorga baho berganda buni doimo yodda saqlash lozim. Aks holda tarixiy haqiqat bir chetda qolib, turli-tuman bir-birini rad etuvchi talqinlar “avj” oladi.

Mulohazalarimiz mumtoz merosni zamonaviy talqinlari haqida borar ekan, ayrim nuqtalarga e‘tibor berishni zarur deb bilamiz, yuqorida biz ushbu talqinlar yangi davrning ehtiyojlarini inobatga olishi lozimligi xususida so‘z yuritdik. Ayni paytda, vaqt sinovidan o‘tgan badiiy asarni zamonaning o‘tkinchi yo‘riqlari asosida baholash, yo‘q narsani uning matnidan “qidirib topish”, siyosiy kon‘yunktura talabidan kelib chiqib modernizatsiya qilish hech qachon o‘zini oqlamaydi.¹² Badiiy asar muayyan davrning hosilasi, mevasi ekan, *birinchi navbatda, o‘z davri o‘quvchilariga qaratiladi* va tabiiyki zamonlar o‘tib uning bag‘ridan joy olgan ayrim badiiyat unsurlari, ilgari surilgan g‘oyaviy “yuk” o‘z aktualligini bir qadar yo‘qotishi, so‘nishi ham mumkin. Masalan, shoir “Xamsa”sidan joy olgan Xadichabegim yoki ayrim temuriy shahzodalar madhi bugungi kun nuqtayi nazaridan qaraganda zamonaviy kitobxonlarni ko‘pda qiziqtirmaydi, eskirgan yoxud orqa planga o‘tgan. Shu bilan birga, ulug‘ adib asarlarini mangulikka muhrlagan umuminsoniy va milliy qadriyatlar tarannumi yuksak badiiyat bilan aks etgan nuqtalar ham mavjudki, adabiyot tarixchisi ularni inkishof etib keng ko‘lamda ko‘rsata olishi muhim. Bunday yondashuv esa o‘z navbatida ulug‘ shoirni jahon adabiyoti tarixida tutgan mavqeini aniqlashtirishga imkoniyat yaratishi mumkin.

Demak, adabiy merosni tarixiylik va zamonaviylikning dialektik aloqadorligini chuqur anglagan holda tadqiq, talqin eta bilish asarning ikkinchi umrini barqaror hamda bardavomligini to‘liq ta‘minlaydi va zamonaviy kitobxonlarni unga oshno etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdug‘afurov A. *Buyuk beshlik saboqlari*. – T., 1995. 58-bet.
2. Alisher Navoiy. *Asarlar o‘n besh tomlik / H. Sulaymonning “Navoiy asarlarining manbalari va nashri haqida” nomli kirish maqolasi. 1-tom. 1963. – Toshkent. 27-bet.*

¹⁰ Hayitmetov A. Tabarruk izlar izidan. – T., 1979. 32--34 bet.

¹¹ O‘sha manba.

¹² Shoir asarlarini joriy siyosat yo‘rig‘idan kelib chiqib modernizatsiya qilishlar ham bo‘lgan. Bu haqda qarang: To‘ychiyev U. Alisher Navoiy ichkilik va ichlilikbozlikning zarari haqida. – T., 1989. Fan. Ushbu kitobga taniqli navoiyshunos hamda faylasuf olimlar muharrir va taqrizchi bo‘lganlar.

-
3. Baxtin M. "Novyy mir" redaksiyasi savoliga javob. // *Filologiya masallari*. 2003, – №1 son 87-bet. Marhum adabiyotshunos M.Olimov tarjimasi
 4. Hayitmetov A.. *Matnshunoslik muammolari* // *Sharq yulduzi*.1982 - №3.
 5. Hayitmetov A. *Tabarruk izlar izidan*. – T., 1979. 32-34 bet
 6. Науман М. *Литературное произведение и История литературы*. Сборник избранных работ. – Москва.1984. – 21с.
 7. То'uchiyev U. *Alisher Navoiy ichkilik va ichlilikbozlikning zarari haqida*. – T., 1989. Fan.
 8. Вейман Р. *История литературы и мифологии*. Перевод с немецкого языка. Москва. "Прогресс" 1975.

